

ORTA ASYA'DA İSLÂM TEMSİLDEN FOBİYE

CİLT: I

TANIMADAN TANIMLAMAYA

EDİTÖR

DR. MUHAMMET SAVAŞ KAFKASYALI

Ankara-Türkistan, 2012

Millî Akıl ve Türk-İslâm Düşüncesindeki Yeri

Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay

ÖZET

Bağlamak, idrak, muhakeme kabiliyeti, kavrayış ve zeka gibi anlamlara gelen akıl; insanların düşünme, kavrama ve bilgi elde etme gücüyle birlikte eşyanın güzellik, çirkinlik, kemal ve noksaniyle ilgili sıfatını idrak etme özelliği olarak da bilinir. Bu anlamlarının yanında birçok İslâm âlimine ve mütefekkirine göre ise akıl, Allah'ın kalbe koyduğu bir nur olarak kabul edilmiş ve imanın, ahlakın ve dinin bekçisi olarak görülmüştür. Dolayısıyla Türk İslâm düşüncesinde ve bu cümleden Selçuklu, Osmanlı düşünürlerinde akıl, ontolojik yapısı itibarıyla ilahî menşeli olduğu kabul edilir. Anlam boyutundan çıkıp yöntem boyutuna gelindiğinde bu yönüyle akıl, bir ilkeler bütünüdür. Bu ilkeler gerçekler dünyasıyla irtibatlıdır. Bunları bilen öznenin yani insanın temel ihtiyaçlarının farklı görünüşlerini verirler. Fikir ve bilgi inşa ederler, her şeyden çıkarım yaparlar, farklı şeyleri birleştirirler veya özdeş kılarlar, böylelikle kâinattaki olayları bir birliğe kavuşturarak izah etmeye yararlar. Akıl aynı zamanda, zihnin yapısına uygun olarak tanıdığı şeylere dayanarak yeni keşifler yapar. Bu da aklın bilmesi, bulması, açıklaması ve uygulaması ile

ilgilidir. Çünkü akıl insan farklı şeyler yaşadıkça ve tecrübe kazandıkça gelişir, olgunlaşır. Aklın ilkeleri de yine akıldan gelir. Daha doğrusu aklın kendisi gibi onlar da doğuştan kabiliyet olarak gelmektedir. Ancak aklın yanlış yollara sapmaması için bazı kurallara göre hareket etmesi gerekir. Onun için akıl, bilginin ve eylemin temelidir. İnsanlar bilhassa da idareciler akıllı olmak, akıl danışmak ve aklını iyi kullanmak zorundadır.

Aklın mahiyeti ve nitelikleri üzerinde çok çeşitli düşünceler ileri sürülmüş ve hala da sürülmektedir. Bu kapsamda “Millî Akıl” diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Aslında bu kavram üzerinde durulmayı gerekli kılacak kadar önemli bir kavramdır. “Millî Akıl”, aklı milletçe ortak noktalarda kullanabilme ve millî düşünüş şeklini ifade eder. “Millî Akıl”, bir milletin hayatındaki zihniyet şekillerinin millet hayatına yansıma biçimidir. Millî akıl, bir milletin ortak değerlerinin, inanışlarının, mutabakat noktalarının, o milletin fertlerine, onlardan oluşan toplumlara kazandırdığı ortak kavramlara dayanır. Millî aklın muhtevasını, tarih boyunca yaşanan ortak tecrübeler oluşturur. “Millî Akıl”, milletin bütün fertlerinin etnik farklılıkların üstüne çıkarak ortak inanç ve değerlere, ortak tarihî tecrübeye ve uygulamalara bağlılığından fışkıran bir beraberliğe dayanır. Millî akıl, milletin daima söz ve itibar sahibi olmasını ister. Kişisel çıkarlar, burada rol oynamaz. Milletin hayrına olan konuda devlet başkanı da olsa, bertaraf olunur. Bu itibarla müşterek duygulara, ortak kavramlara ve inançlara sahip olan bir milletin ve onun fertlerinin ayrı bir akıl işleyişine ve kullanımına yani “Millî Akıl”a sahip olması gayet tabiidir. Aklın fert için hayat hadiseleri arasında gelişmiş olması, toplum ve millet için de aynı istikamette düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla ortak duygulara, düşüncelere ve inançlara sahip olan bir milletin de müşterek tarihine ve hayatına bağlı olarak “farklı bir aklının olabilmesi” kadar tabii bir şey yoktur. Bu durumda rasyonelliğin/aklılığın sadece Batı toplumlarına has bir “sıfat” bir “özellik” olmadığını da söylemek icap eder. Şu halde her toplumun ve her milletin kendine has bir akı, bununla alâkalı olarak da her milletin rasyonellik kıstasları olabileceğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Tarihte ve düşünce dünyasında millî aklın hakkında Orhun Abidelerinden itibaren pek çok kimse düşüncelerini dile getirmişlerdir. Millî akıl demek, aynı zamanda amelî (pratik) akıl demek olduğu için uygulamaya dayanır ve ondan kuvvet alır. Millî akıl uyumaz; gece gündüz çalışır, o yorulmaz. Şuur ve şuuraltı ona malzeme verir. O, fikir üretir; bilim, san’at ve müşterek hayat tarzı üretir ve bunları hayata geçirerek amelî akı hazırlar veya amelî akla dönüşür. Bu bakımdan millî akıl aynı zamanda “akl-ı selîm”dir. Hepsinde ortak olan nokta, aklın iyi ve doğru kullanılması ve doğru kullanılmadığı takdirde ne gibi kötü neticeler doğacağına dair tespitler ve ikazlar mevcuttur. Millî tecrübeden çıkarılan bu amelî akıl, yani “Millî Akıl” işte bu özelliklerle kendisini göstermektedir. Bütün bunlardan ortaya çıkan akıl hususunda önemli olan, aklı iyi kullanmak, bunun için de mutlaka istişarede bulunmak, danışmak lâzımdır. Bu bağ-

lamda millî akıl kaynağını inançtan, gücünü millî tarihten, tecrübeden ve tabiatıyla mantık kurallarından alırsa daima faydalı ve verimli olur. Bunun örnekleri ve nüvelerini Türk İslâm Düşüncesinde çokça bulmak mümkündür.

GİRİŞ

Akıl, yöntem olarak bir ilkeler bütünüdür. Bu ilkeler gerçekler dünyasıyla irtibatlıdır. Bunlar bilen öznenin yani insanın temel ihtiyaçlarının farklı görünüşlerini verirler. Fikir ve bilgi inşa ederler, her şeyden çıkarım yaparlar, farklı şeyleri birleştirirler veya özdeş kılarlar, böylelikle kâinattaki olayları bir birliğe kavuşturarak izah etmeye yararlar. Bilim kavramlar toplamıdır denebilir, zihne verileri bilim ve çeşitli kavramlar verir. Akıl canlı bir yetenektir. Hüküm verir. Yol gösterir. Bilimler olayların çözümlemelerine bağlıdır. Akıl ise hem ilimler hem de hayat üzerinde tefekkürlerle şekillenir. Akıl hem bilimsel bilgi hem de amelî tatbikatla gelişir.

Eylem veya uygulama, var olmanın, varlığın şuuruna erme imkânı verir. Bu hal, bir değişimin, yeni bir değer elde etmenin başlangıcıdır. Amelî akıl şartı, varlıklardaki, olaylardaki değişimin kavranmasındaki bizde ilk başlangıcıdır. Akıl, doğru bilgi ile amel/pratik arasındaki uyum ile gelişir.

Akıl aynı zamanda, zihnin yapısına uygun olarak tanıdığı şeylere dayanarak yeni keşifler yapar. Bu da aklın bilmesi, bulması, açıklaması ve uygulaması ile ilgilidir. Çünkü akıl insan farklı şeyler yaşadıkça ve tecrübe kazandıkça gelişir, olgunlaşır. Aklın ilkeleri de yine akıldan gelir. Daha doğrusu aklın kendisi gibi onlar da doğuştan kabiliyet olarak gelmektedir.

Birçok İslâm âlimine ve mütefekkirine göre akıl, Allah'ın kalbe koyduğu bir nurdur. Gazâlî ve Ebu Hâris Muhasibî bunlardan ikisidir. Muhasibî "Aklın Mahiyeti ve Mânâsı" adlı risalesinde "Kalbdeki nur akıl, gözdeki nur ise görme yetisidir." ve "Akıl bir seciye(tabiat)dir ve ancak kalb ve uzuvlardan sâdır olan davranışlar sayesinde bilinebilir. Bu davranışlar olmaksızın hiç kimse ne kendisini ne de başkalarını akıllı diye niteleyemez."¹ der. Akıl cismiyle eniyle boyuyla değil -çünkü maddî bir varlık değil- ancak eylemleriyle bilinir. İnsan akıl denen bu seciye / karakter sayesinde mânâdan mânâyâ geçerek akledilebilir varlıkların (m'akulatın) varlığını bildiren delilleri öğrenir, bilgisini de böylece artırma imkânına kavuşur. Fehm/anlama, basîret ve marifet kavramları da akıl anlamında kullanılmıştır. Akıl dış dünyadan gelen veya mantık ve muhakeme yoluyla çıkarılan verilerin toplanma merkezidir. Eylemler, fiiliyata konulmadan önce elde mevcut bilgiler sayesinde ölçülür biçilir ve akılla karşılaştırılır. Çoğu zaman

¹ Ebu Hâris Muhasibî, *El-Akl ve Fehm'ül-Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, İstanbul, İşaret Yay., 2003, s. 207.

da fiiller gerçekleşmeden akıl sayesinde neticeleri anlaşılabilir. Bedendeki organların eylemleri, aklın müsaadesi ve kontrolü ile ortaya çıkar.

Millî Akıl

Aklın mahiyeti ve nitelikleri üzerinde çok çeşitli düşünceler ileri sürülmüş ve sürülmektedir. Bizim konumuz itibarıyla akıl, millî aklın temelini oluşturması bakımından önemlidir, fakat başlı başına akıl konusu elbette bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

“Millî Akıl” nedir? Aklın millisi mi olurmuş? diye itiraz edilebilir. Bu kavram, bundan yirmi sene kadar önce tarafımızdan ortaya atılmış daha önce Van’da 1994 ve 1996 yıllarında sunulan iki tebliğde, “Millî Eğitimde Alternatif Perspektifler” adlı kitaba yazdığımız “Millî Eğitimin Felsefî Temelleri” başlıklı yazıda bu kavramdan ne anlaşılması lâzım geldiğini ve ne kastettiğimizi izah etmeye çalışmıştık.

“Millî Akıl”, aklı milletçe ortak noktalarda kullanabilme ve millî düşünüş şeklini ifade eder. “Millî Akıl”, bir milletin hayatındaki zihniyet şekillerinin millet hayatına yansıma biçimidir. Millî akıl, bir milletin ortak değerlerinin, inanışlarının, mutabakat noktalarının, o milletin fertlerine, onlardan oluşan toplumlara kazandırdığı ortak kavramlara dayanır. Çünkü hem ferdî düşünüş, hem de bunların ortak birleşimi olan millî düşünüş, bu ortak kavramlardan oluşan önermelerden meydana gelmektedir. Bu millî aklın muhtevası, tarih boyunca yaşanan ortak tecrübelerden teşekkül etmektedir.

“Millî Akıl”, “Müşterek Akıl” (Raison collective)’dan farklıdır. Çünkü “ortak akıl”, mütecanis (uyumlu, bir cinsten) olmayan, bir toplum yapısı arz etmeyen herhangi bir kabilede ve gruplarda da ortaya çıkabilir. Hatta iki hasım grubun anlaşma noktasında da kendini gösterebilir. Hatta ortak akıl, daha çok, gruplar ve topluluklar arasındaki anlaşmazlıkları geçici olarak çözüme kavuşturmada kullanılan bir usûl, bir yöntemdir.

Hâlbuki “Millî Akıl”, milletin bütün fertlerinin etnik farklılıkların üstüne çıkarak ortak inanç ve değerlere, ortak tarihî tecrübeye ve uygulamalara bağlılığından fışkıran bir beraberliğe dayanır. Millî akıl, milletin daima söz ve itibar sahibi olmasını ister. Kişisel çıkarlar, burada rol oynamaz. Milletin hayrına olan konuda devlet başkanı da olsa, bertaraf olunur.

Temellendirme

Aklın bir millete ait özellikler taşıyabileceği şöyle temellendirilebilir:

“Akıl”, yukarıda da ifade edildiği gibi, insanlara baştan peşinen verilmiş saf oluşmuş, gelişmesini tamamlamış bir “güç”, “bir şey” değildir. Çünkü o zaman içinde tecrübe ile yaşanarak, olaylardan ders alınarak gelişir. Bunun için Anadolu’da “Her hata bir nakış” denilmiştir. Bundan dolayı Sadık Rifat Paşa, “Aklın

yeri neresidir?” sorusuna aklın yerinin “Nâs ile mücâlesede / Halk ile haşır-neşir olmakta.” olduğunu söylemektedir ki çok yerinde bir tespittir. Müşterek duygulara, ortak kavramlara ve inançlara sahip olan bir milletin ve onun fertlerinin ayrı bir akıl işleyişine ve kullanımına yani “Millî Akıl”a sahip olması gayet tabiidir. Aklın fert için hayat hadiseleri arasında gelişmiş olması, toplum ve millet için de aynı istikamette düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla ortak duygulara, düşüncelere ve inançlara sahip olan bir milletin de müşterek tarihine ve hayatına bağlı olarak “farklı bir aklının olabilmesi” kadar tabii bir şey yoktur.

Bu durumda rasyonelliğin/aklılığın sadece Batı toplumlarına has bir “sıfat” bir “özellik” olmadığını da söylemek icap eder. Şu halde her toplumun ve her milletin kendine has bir aklı, bununla alâkalı olarak da her milletin rasyonellik kıstasları olabileceğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Meselâ Rusların, İngilizlerin, Almanların, Fransızların, Hintlilerin, Çinlilerin, Japonların, Yahudilerin ve İspanyolların düşüncelerinde diğer milletlerle ortak fikirlere sahip olmalarına rağmen her birinin ferdi ve toplumsal tutum ve davranışları, düşünceleri farklıdır. Aksi halde bunların hepsinin aynı şeyi düşünüp aynı hareketleri yapması gerekirdi. Bunun gibi şuna Türk, şuna İngiliz, ötekine Alman veya Fransız demenin bir mânâsı olamazdı.

Millî akıl demek, aynı zamanda amelî (pratik) akıl demek olduğu için uygulamaya dayanır ve ondan kuvvet alır. Nitekim Sâdik Rifat Paşa’nın akl’ın yerinin insanlarla haşır-neşirde olduğunu söylemesi bunu göstermektedir.

Millî akıl uyumaz; gece gündüz çalışır, o yorulmaz. Şuur ve şuuraltı ona malzeme verir. O, fikir üretir; bilim, san’at ve müşterek hayat tarzı üretir ve bunları hayata geçirerek amelî aklı hazırlar veya amelî akla dönüşür. Bu bakımdan millî akıl aynı zamanda “akl-ı selîm”dir. Bu aklın selamette olması ve düşünmesi için “hiss-i selîm”, “kalb-i selîm” ve “fıkr-i selîm” de gereklidir. Yani hislerin sakin, kalplerin huzurlu ve fikrin basiretli olması gerekir ki, akıl rahat düşünüp elindeki verileri isabetli kullanarak doğru kararlar alabilsin

“Akl-ı selîm”e “sağduyu”ya bir anlamda “akl-ı amelî” yani pratik akıl da denebilir. Nazarî akıl, kuramsal(teorik)dır, sağduyu ise daha çok pratiktir, karmaşık değildir, nazarî aklın kararlarını hayata geçirir. Her yerde bulunmaz. Pratik akıl, saf aklın tekliflerini inceler, kendi bilgileri ve tecrübeleri ışığında tercihini yapar, seçer ve uygular. Sağduyu veya pratik akıl, esas aklın tatbikatçı işleyişinden doğan bir karakter taşıdığından toplumsal bir nitelik de taşır, topluma yöneldir. Toplumlar ve milletler, onu selîm bir davranış içinde uyguladığı zamanlar, “Millî akıl”, daima kendisini doğru kullanan milletleri ve toplumları yükseltmiştir.

Aslında Millî akıl, sıhhatli akılların selîm bir tarzda işlediği, düşünüş bakımından sıhhatli olan toplumlarda kendini gösterir. Sıhhati bozulmuş, mantığı yanlış çalışan, selametini bulamamış toplumlarda onun düzgün iş görmesi mümkün değildir. Bu zaviyeden millî akıl, rasyonalitedir, doğru akıl yürütme-

dir, dolayısıyla mantıkî seyir takip eder. Çünkü bir ayağı daima realite dünyasında yere basar vaziyettedir ve hayattan, cemiyetten, halktan edindiği hamulenin ve tecrübelerin ışığında hareket eder. Amelî akıl, hayata ve çevreye iyi intibak sağlamış insanlardan meydana gelen faal ve verimli toplumlarda tesirli olur. Bu da ancak sağlam bir zihin, ruh ve beden sıhhati, kavi bir iman ile kazanılır. Bunların olmadığı veya iyi işlemediği toplumlarda millî akıl işlemez yahut işlevini yerine getirmekte zorlanır.

Türk'ün Aklı ve İman

Şimdi Orhun Abidelerinden itibaren millî tarihte ve düşünüşteki aklın macerasına kısaca bir göz atalım:

Orhun Abidelerinde: Kültigin Kitabesi'nde şöyle ifadeler var : "... Akıllı kağanlar imiş. Beyleri de halkları da düz imiş."

"Akılsız kağan kağanlık eder imiş, kumandanı da akılsız imiş, kötü olur imiş."

"Türk! Aklına gel! İtaatsizliğinden akıllı kağana ve gelişmiş ülkeneye kendin yanlışlık yaptın."

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere kağan akli kullandığı zaman beylerin ve halkın işleri düzgün gidiyormuş. Aklı kıt olan veya akli olup da onu iyi kullanmayan yahut akıllılara danışmayan kağanların kumandanları da, işleri de kötü imiş. Sonra da Türk halkına "Aklına gel!" (Aklını başına al) diye ikazda bulunmaktadır. İtaatsizliğin, isyanın, ihtilâlin gelişmiş bir ülkeye ne kadar zarar vereceğini hatırlatmaktadır.

Tonyukuk Abidesi'nde ise dikkat çekici şöyle bir ifade var : "Ondan sonra Gök tengri *akıl* verdiği için ben (onu) Kağan yaptım." Bu ifadede aklın ontolojik yapısı itibarıyla kaynağını da ortaya konmuş oluyor. Bu akıl, ilâhî kaynaklı bir akıldır. Yukarıda genellikle İslâm âlimlerinin ve tabiatıyla Osmanlı âlimlerinin de akli ilahî kaynaklı ve ilahî bir nur olarak gördüklerini söyledik. Akıl hakkında düşünen Batılı büyük filozoflar da var. Mesela meşhur Alman filozofu Leibniz (ö.1716) de bunlardan biridir. Mühim olan bu akli iyi kullanmak, bunun için de mutlaka istişarede bulunmak, danışmak lâzımdır. Çünkü "Akıl, akıldan üstündür." Bu bakımdan Tonyukuk Abidesi'nde yine bir ifade dikkati çekiyor : "Şöyle akıl danışmışlar." Demek ki akıl danışarak geliyor, tecrübe ederek veya tecrübeden istifade ederek ve tartışarak "Millî Akıl" a ulaşılabililiyor.

Kudatgu Bilig'de: Kutadgu Bilig'de akla ne kadar büyük bir önem verildiği malumdur. Yusuf Has Hacib, akli atın ayaklarına bağlanan "bukağı"ya benzetiyor. Aklın yanlış yollara sapmaması için bazı kurallara göre hareket etmesini istiyor. Bukağı atın kendi başına uzaklara gidip de başına muhtelif hallerin gelmesine nasıl mani oluyorsa akıl da insanı istenmeyen hallerle karşılaşmaktan koruyan bir bukağı olmaktadır. Onun için akıl, bilginin ve kılğının (eylemin)

temelidir. İdareciler akıllı olmak, akıl danışmak ve aklını iyi kullanmak zorundadır. Görüldüğü gibi, Kudatgu Bilig'e göre akıl hayattan güç almakta ve bukağı benzetmesiyle hayat hadiselerine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Hacı Bektaş Velî Hazretleri'nde: Hacı Bektaş Velî "Makâlât" adlı eserinde akli, koyunları kurttan koruyan bir çobana benzeterek imanın, ahlakın ve dinin bekçisi olarak görmektedir. Bu anlayış da aklın günlük hayatın içinde nasıl bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Yine Hacı Bektaş Veli "Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniye" adlı kitabında Allah isminin delalet ettiği dört merbeden birinin akıl olduğunu², aklın Mikail'in kabı olduğu için ilim ve marifetin onun ile kazanıldığını³, nefis-i mülhmeden gelen on makamın birisinin akıl olduğunu⁴ bildirir.

Mevlânâ: Mevlânâ ise "Fih-i Mâ Fih"de Hz. Peygamberi "Akl-ı Küll" (Küllî Akıl) olarak görür ve onun en iyi öğretici olduğunu söyler. Mesnevî'de ise aynen şöyle der: "Ahmak tövbe eder, bir şeyi yapmamaya azm eder; fakat ihtiyar ve tecrübeli akıl 'Dünyaya döndürülseler, yaptıklarını yine yapmaya koyulurlar.' diye bağırır durur!"⁵ Mevlânâ, aklın ve vehmin miyarının ve mihenginin Kur'an ve peygamberlerin halleri olduğunu belirtir.⁶ Bu anlayış, Osmanlı düşünürlerinde de mevcuttur.

Garîbnâme'de: Şimdi bir de Âşık Paşa'nın "Garibname" sine bir göz atalım. Âşık Paşa "Garibname"sinde akıl hakkında şunları söylüyor:

Ölüdür ilmi akılsız kişinin
Anun için hasılı (faydası) yok işinin

Bu akıldır cânı ilmin mutlaka
Akl-ı nâkıs ilm ile irmez Hakk'a

Diri akli ışık (aşk) dutar bir gör nedür?
Ölüdür ıksuz akıl bellü beyan

Dirliği aklun bu Hak ışıkiyadur
Bil ki akli Hazret'e ışık iledür.

İlmi dirlikde akıl dutmuşdür
Ol sebepten bu amel bitmişdür.

² Hacı Bektaş Veli, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniye*, Ankara, 2004, s. 32.

³ *A.g.e.*, s. 33.

⁴ *A.g.e.*, s. 37.

⁵ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Fih-i Mâ Fih*, çev. Şefik Can, Cilt 3-4, Ötüken Yay., İstanbul, 2002, s. 548.

⁶ *A.g.e.*, s. 548.

Akl ile hem işidür ü hem görür
Her işi bu akl ile alur verür

Da'visi oldur ki eydür akilem
Akl ile her nesnenün aslın bilem.

Bu ifadelere göre, ilmin canı (varlığı) akıldır, noksan akıl ile insan doğruyu bulamaz. Akıllı canlı tutan da ilâhî aşktır. Akıl her kılğının, her işin, her eylemin kaynağıdır ve her iş onunla biter. Aklın dirliği ilâhî aşk ile olduğuna göre, ilâhî aşkta nasibini almayan bir akıl nâkıs/noksan akıl olup eksik bir aklın bilme ve kavrama kabiliyeti de o nispette sınırlıdır. Akıllıyım diyen kişinin iddiası da şudur: Her şeyin aslını akıl ile bilirim.

Burada da aklın bilgi gücü, ontolojik ilâhî kaynağı ve eylem gücü, düzenleme kabiliyeti vurgulanmakta, onsuş bir şey yapılamayacağı hatırlatılmaktadır.

Yunus Emre'de: Bir de Yunus Emre'ye göz gezdirelim; bakalım akıl için neler söylenmiş? Yunus'un şiirlerinde akıl için söylenmiş güzel şeyler, var ama onun bu konudaki fikirleri en geniş şekilde "Risaletü'n-Nushiye" adlı manzum eserindedir. Çünkü bu manzum eserinde Yunus, akıllı bir insan şeklinde tasavvur ediyor; bu insanın birtakım düşmanları var; öfke, cimrilik gibi düşmanların hücumlarına karşı akıl kendisini müdafaa ediyor. Yunus da bu mücadelelerde akıllı destekliyor:

Ne ussun var, ne hod bellü delüsin
Ne bunda diri ne sinde ölüsin.⁷

Bu beyitte akıllı olmayanın yani akıllı iyi kullanmayanların apaçık deli olduğunu, ne dünyada dirisinin ne de mezarda ölüsünün bir mânâsının olduğunu ifade ediyor. Demek ki akıllı olmayanın, akıllı kötüye kullananın dünyada da, ahrette de bir varlığı ve itibarı yoktur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in muhtelif ayetlerinde cehennem ehlinin ahrette "Keşke aklımızı iyi kullansaydık!", "Ne olurdu, şeytana ve şeytansılara uymasaydık!" diye hayıflanıp pişman olacaklarını bildirmektedir. Demek ki akıllı yanlış çalıştırmak, kötü yolda kullanmak akıl değildir. Akıl iyi yolda kullanılır ve istenen hedefe ulaştırırsa ona akıl denilir.

Yunus, aklın kimliğini ve özelliğini şu aşağıdaki beyitte bildirip bize tanıtıyor:

Akıl adl ıssı bir ulu kişidür
Medet etmek sana ânun işidür.

Bu beyitte akıl adalet sahibi ulu bir kişi olarak tarif ve tavsif edilirken, aklın insana yardım etmek gibi bir vazifesi olduğu da belirtiliyor.⁸

⁷ Yunus Emre, *Risaletü'n-Nushiye*, Akçağ Yay., Ankara, 2004, s. 124.

⁸ A.g.e., s. 126.

Bu çerçevede akıl bir şahıs olarak tarif ediliyor, ama yönünün Allah'a dönük olduğu da vurgulanıyor.

Akıl bir kişidir, Allah'a bakar,
Uyarsan akla uy ol buhlı (cimriliği) yakar.

Bu beyitte Yunus, aynı zamanda akıl-iman uygunluğunu da belirtmiş oluyor ki, aynı hususta Alman filozofu Leibniz'in (ö.1716) "Akıl-iman uygunluğu" adıyla Türkçeye çevrilen kitabını hatırlamamak mümkün değil. Ona göre akıl ilahî bir nur olup deryadaki damla gibi Allah'ın aklından bir parçadır. Yani Descartes'ta olduğu gibi vahiy nuruyla aydınlamayan akıl akıl değildir. Türk İslâm düşüncesinde ve bu cümleden Selçuklu, Osmanlı düşünürlerinde akıl, ontolojik yapısı itibarıyla ilahî menşelidir. Yunus şu beyitinde de akla danışmadan yapılan işin neticesiz kalacağını söyleyerek aklın insan için bir mürebbi (terbiyeci) olduğunu belirtiyor:

Eğer devlet gerekse akla danış,
Mürebbisiz ileri varmaya iş.⁹

Ahmedî'de: Osmanlı'nın tanınmış şairi ve düşünürü Ahmedî'nin (ö.1413) akla bakışına da şöyle bir göz atarsak benzer şeyler görebiliriz:

Akıl nizamını koma elden
K'olur erkanı aleme miyar.

Kabul eyle nefsi aklın pendine
Canunu düşürme şehvet bendine

Nefsini aklun eğer tedip ede
İlm ile ahlakun tezhip ede.

Bu misalleri çoğaltabiliriz. Sultan İkinci Murad'ın oğlu Sultan Mehmed ile kılıç mı üstün, yoksa akıl mı üstün tarzında yaptığı tartışmada devlet hayatında akklı doğru kullanmanın kılıçtan nasıl ve neden üstün olduğunu göstermekte, II. Murad, dedesi Yıldırım Beyazıd'ı, Ankara savaşında akıllı davranmadığı yani millî akla itibar etmediği için tenkit etmektedir. Tıpkı Orhun abidelerindeki metinlerde görüldüğü gibi

Burada beş Türk devlet adamından tarihî ve siyasî tecrübeye dayanarak aklın mahiyeti, kaynağı ve nasıl kullanılırsa doğru verim alınacağına dair bir fikir aldık. Beş de millî düşünürlerimizin akıl hakkındaki fikirlerini hatırlattık. Hepsinde ortak olan nokta, aklın iyi ve doğru kullanılması ve doğru kullanılmadığı takdirde ne gibi kötü neticeler doğacağına dair tespitler ve ikazlar mevcuttur. Millî tecrübeden çıkarılan bu amelî akıl, yani "Millî Akıl" işte bu özelliklerle kendisini göstermektedir.

⁹ A.g.e., s. 132.

Millî aklın kaynağını inançtan, gücünü millî tarihten, tecrübeden ve tabiatıyla mantık kurallarından aldığı müddetçe daima verimli olacağı hususu, yukarıda ifade edilmişti. Hatta aynı kaynaklardan beslense de ayrı devirlerde ve ayrı mekânlarda olsa bile yine millî akıldan umulan müspet verim alınabilir. Düşünce açısından bazı misaller vermekle mesele, belki daha iyi aydınlanabilir.

Eski Yunan'da Üç Türk Filozofu: M.Ö. 6. ve 5. asırlarda yaşadığı tahmin edilen ve Yunanlı olarak bilinen iki düşünür ve filozof var. Bunlardan birinin adı Toharis, diğeri Anaharsis'tir. Bunlar eski Yunanda yeni düşüncenin yani felsefî düşüncenin başlatıcıları sayılır. Birisi zaten meşhur yedi hakîmden biri olan Solon'un dostu ve onunla uzun tartışmaları olan bir düşünür. İkisinin de kendi dönemlerindeki Yunan filozoflarına ve Fenikeli Tales'e, aynı zamanda kendilerinden sonra gelenlere tesir ettiği bilinmektedir. Bizler Batılı kaynaklara dayanarak bunların Yunan asıllı olduğunu öğrendik ve öğrettik. Şimdi yeni araştırmalar ve bilhassa Prof. Dr. Mehmet Bayraktar'ın araştırması¹⁰ ortaya koymaktadır ki, bu üç filozof Türk'tür ve Saka Türküdür. Saka Türklerinin gelenek ve özelliklerini orada yaşatmışlardır. Hatta ilk ikisi, Hristiyanlıktan altı ve İslâm'dan on iki asır önce yaşamış olmalarına rağmen, eski Saka âdetlerinin inançlarına uygun olarak domuz eti yemedikleri, cinsel organlarını sağ elle tutmanın doğru olmadıklarına inandıkları gibi inanç ve gelenekleri devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.

Hele bunlardan üçüncüsü Amonyus Saka (Ammonius Saccas), M.S. 3. asırda yaşamış olup Yeni Eflâtunculuğu kuran Plotinos'u yetiştiren filozoftur. Plotinos, hocası ölünceye kadar onun akademisinden ayrılmamış, hocasından sonra da akademinin başına geçmiştir. Amonyus Saka'nı kurduğu akademi, 529'da Bizans imparatoru onu kapatıncaya kadar devam etmiştir. Amonyus Saka'nın madde ve ruh ilişkisine ve ruhun maddeden üstün olduğuna dair yazısı, çok değerli olup maddeci anlayışa karşı da bir reddiye sayılır.

Mehmet Bayraktar'ın bu araştırması Türk düşüncesine derinliğine ve genişliğine yeni ufuklar açacak cinstendir. Çünkü Türk düşüncesi üzerine araştırma yapanlar, Orhun abidelerindeki birkaç paragraflık metinlerden geriye gidememektedirler. Şimdi anlıyoruz ki, Türk düşüncesini, Orhun abidelerinden 1300 sene geriye götürmek imkânı doğmaktadır.

Hem de genişliğine yani ta Sakalardan Yunan'a oradan Roma'ya, çünkü Plotinos Roma'da ikamet etmiştir; oradan İslâm âlemine, oradan da Batı dünyasına doğru tesirleri bakımından açılmak mümkün olacaktır.

İtikatta mezhep imamımız Semerkandlı İmam Mâtürîdî (ö.944), kurduğu itikat sistemine ait yorumlarında akla daha fazla yer verdiği için Mutezile ve Eşarîlik gibi diğer itikat mezheplerinden farklı bir konuma gelmiş, Türklerin de itikatta mezhep imamı olmuştur.

¹⁰ Mehmet Bayraktar'ın *Yunanistan'da Saka Türkü Üç Filozof* adlı 170 sayfalık araştırması. Bu araştırma henüz yayımlanmamıştır.

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hâcip, meşhur eserinde adaleti, ahlaki ve devlet ahlakını, en iyi anlatan kimsedir. Çünkü kendi devlet tecrübelerinden kaynaklanan ve amelî ahlaka yönelik uygulamalardan kuvvet ve destek almıştır.

Ahlâk felsefesiyle ilgili eserlere bakıldığında ahlâk felsefesini en önemli kavramı olan "iyi" üzerine bir sürü söz söylendiği görülür. Fakat hiç birisinin doğru dürüst "iyi"yi tarif ettiği görülmez yahut zor görülür. Yusuf Has Hâcip ise, bizce bu kavramı en iyi ve açık bir şekilde tarif eden kimsedir. Ona göre iyi, "Başkalarına faydalı olandır." Demek ki, kendi menfaatinden önce başkasının iyiliğini düşünmek ve ona göre hareket etmektir.

Budist Türklerden bir düşünür de Vapşı Bakşı'dır. Bunun 13. asır sonlarında yazdığı tahmin edilen eserinin adı "Gönlün Aslını Öğreten Kitap"tır. Bu eserinde Vapşı Bakşı, bir canlıyı insan kılan temel etkenin "bilinç" olduğunu söylemektedir. Onun düşüncesinde kendim ve kâinatım hakkında beni haberdar eden şuurumdur. Her olan şey şuurdan doğar. Şu halde varlık, şuurla örtüşmektedir. Şuur yoksa varlıktan da bahsedilemez.

Vapşı Bakşı varlık, bilgi ve ahlâk konularını bilinç/şuur kavramına bağlamaktadır. Dil bilincin ifade vasıtasıdır, dolayısıyla dil bir araçtan ibarettir. Bilinç, kendisi ve kendinde olandır. Onun dışarı yansıması, olayları meydana getirir. Bilinç unsurları dışarı taşıyan dil ve ona bağlı sözlerdir. O, evvela ben'le bedenimi tanıtır, sonra da ben'immin bittiği yerde başlayan âlemi bana tanıtır. Bende "ben", soğanın katmanları gibi, kat kat soyulur. Sonunda soğanın cücüğüne erişilirse, Ben'i örten perdeler aralanınca "öz"e ulaşılır.¹¹

Bu idealist izah, fenomenoloji felsefesini kuran Edmund Husserl'in paranteze alma metoduna benziyor. Hatta Husserl'dan daha açık ve daha anlaşılır tarzda Ben'e öz'e ulaşmayı tasvir etmiştir. Aynı dönemlerde Anadolu'da Yunus Emre de biraz farklı bir bağlamda "Bir Ben vardır, bende Ben'den içeru" demiştir.

Vapşı Bakşı'nın burada muradı, "Ben" in tabakalarını aşarak hem kendisinin hem de varlığın özüne ulaşabilir. Çünkü everende görünen kesretin/çokluğun ve çeşitliliğin temelinde varlığın *birliği* gizlidir. Varlığın sırrıyla tanışan kimse, şuur kazanır, şuurlanan kimse ise, nurlanır. Burkan (Buda) olur. Bu ise şuurun farkına varılmasıyla mümkündür.

Bu içe doğru yürüyüş akli olmaktan çok imanî ve amelî tecrübelerde derinleşmeye bağlıdır. Demek ki, millî akıl, akli aşan iç dünyamıza ait hallere yani derûnî tecrübeler ve ameliyelere açıktır, kapılarını iç dünyaya kapatmamaktadır. Yoksa millî kültür ve bilgi hamûlesini kucaklayamaz.

Bunlara benzer halleri yaşayan ve pek çok kimseye yaşatan pek çok ermiş bilgin-mütefekkirimiz mevcuttur. Bunların arasında Ahmet Yesevî hazretlerinin ayrı bir yeri vardır. Bize düşen, onların usullerini benimseyerek iç ve dış dün-

¹¹ Ş.Teoman Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 2. Baskı, Dergâh Yay, İstanbul, 2010, s. 74-76.

yamızı imar etmek, ahlâklı ve huzurlu kişiler ve onların teşkil ettiği toplumlar meydana getirmektir. Ama akli yerinde kullanmayı unutmadan. Hoca Ahmed Yesevî akıllı insanın neler yapmasıyla ilgili *Divân-ı Hikmet* adlı eserinde şunları dile getirmektedir.

Akıllı isen, gariplerin gönlünü avla
Mustafa gibi ili gezip yetim ara

Dünyaya tapan soysuzlardan yüzünü çevir
Yüz çevirerek derya olup taşım ben işte.¹²

Evliyaların dediği vade gelmiş oldu
Kıyametin günü yakın oldu dostlar

Akıllı kullar olduğunu bilmiş oldu
Halk ve elden sevgi ve şevkat gitti dostlar

Akıllı isen kabristandan haber al
Ben de şunlar gibi olmam deyip ibret al

“Ölmeden önce ölünüz”e göre amel eyle
Bu hadisi fikreyleyip öldüm ben işte.¹³

Akıllı isen, gariplerin gönlünü avla
Mustafa gibi ili gezip yetim ara¹⁴

Sonuç

Akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli haslettir. Tarihi süreçte aklın mahiyeti ve nitelikleri üzerinde çok çeşitli düşünceler ileri sürülmüş ve hala da sürülmektedir. Bu kapsamda “Millî Akıl” diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Aslında bu kavram üzerinde durulmayı gerekli kılacak kadar önemli bir kavramdır. “Millî Akıl”, akli milletçe ortak noktalarda kullanabilme ve millî düşünüş şeklini ifade eder. “Millî Akıl”, bir milletin hayatındaki zihniyet şekillerinin millet hayatına yansıma biçimidir. Millî akıl, bir milletin ortak değerlerinin, inanışlarının, mutabakat noktalarının, o milletin fertlerine, onlardan oluşan toplumlara kazandırdığı ortak kavramlara dayanır. Millî aklın muhtevasını, tarih boyunca yaşanan ortak tecrübeler oluşturur. “Millî Akıl”, milletin bütün fertlerinin etnik farklılıkların üstüne çıkarak ortak inanç ve değerlere, ortak tarihî tecrübeye ve uygulamalara bağlılığından fıskıran bir beraberliğe dayanır. Millî akıl, milletin daima söz ve itibar sahibi olmasını ister. Kişisel çıkarlar, burada rol oynamaz. Milletin hayrına olan konuda devlet başkanı da olsa, bertaraf olunur. Bu itibarla müşterek duygulara, ortak kavramlara ve inançlara sahip

¹² Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, s. 63-64, (Hikmet, 1).

¹³ Ahmed Yesevî, *A.g.e.*, s. 96 (Hikmet 15)

¹⁴ Ahmed Yesevî, *A.g.e.*, s. 63, 64 (Hikmet 1)

olan bir milletin ve onun fertlerinin ayrı bir akıl işleyişine ve kullanımına yani “Millî Akıl”a sahip olması gayet tabiidir. Aklın fert için hayat hadiseleri arasında gelişmiş olması, toplum ve millet için de aynı istikamette düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla ortak duygulara, düşüncelere ve inançlara sahip olan bir milletin de müşterek tarihine ve hayatına bağlı olarak “farklı bir aklının olabilmesi” kadar tabii bir şey yoktur. Bu durumda rasyonelliğin/aklılığın sadece Batı toplumlarına has bir “sıfat” bir “özellik” olmadığını da söylemek icap eder. Şu halde her toplumun ve her milletin kendine has bir akı, bununla alâkalı olarak da her milletin rasyonellik kıstasları olabileceğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Tarihte ve düşünce dünyasında milli aklın hakkında Orhun Abidelelerinden itibaren pek çok kimse düşüncelerini dile getirmişlerdir. Millî akıl demek, aynı zamanda amelî (pratik) akıl demek olduğu için uygulamaya dayanır ve ondan kuvvet alır. Millî akıl uyumaz; gece gündüz çalışır, o yorulmaz. Şuur ve şuuraltı ona malzeme verir. O, fikir üretir; bilim, san’at ve müşterek hayat tarzı üretir ve bunları hayata geçirerek amelî akı hazırlar veya amelî akla dönüşür. Bu bakımdan millî akıl aynı zamanda “akl-ı selîm”dir. Hepsinde ortak olan nokta, aklın iyi ve doğru kullanılması ve doğru kullanılmadığı takdirde ne gibi kötü neticeler doğacağına dair tespitler ve ikazlar mevcuttur. Millî tecrübeden çıkarılan bu amelî akıl, yani “Millî Akıl” işte bu özelliklerle kendisini göstermektedir. Bütün bunlardan ortaya çıkan akıl hususunda önemli olan, akı iyi kullanmak, bunun için de mutlaka istişarede bulunmak, danışmak lâzımdır. Bu bağlamda millî akıl kaynağını inançtan, gücünü millî tarihten, tecrübeden ve tabiatıyla mantık kurallarından alırsa daima faydalı ve verimli olur. Bunun örnekleri ve nüvelerini Türk İslâm Düşüncesinde çokça bulmak mümkündür.

KAYNAKLAR

- MUHASİBÎ, Ebu Hâris, *El-Akl ve Fehm’ül-Kur’an*, çev. Veysel Akdoğan, İşaret Yay., İstanbul, 2003.
- HACI BEKTAŞ VELÎ, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniye*, Ankara, 2004.
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ, *Fîh-i Mâ Fîh*, çev. Şefik Can, Cilt 3-4, Ötüken Yay., İstanbul, 2002.
- YUNUS EMRE, *Risaletü’n-Nushiye*, Akçağ Yay., Ankara, 2004.
- DURALI, Ş. Teoman, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 2. baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 2010.
- AHMED YESEVÎ, *Divân-ı Hikmet*, (Haz. Hayati Bice), Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2009.

The Place of National Reason in Turkish-Islamic Philosophy

Prof. Dr. Suleyman Hayri Bolay

ABSTRACT

Reason, having such meanings as associating, cognition, ability of discernment, comprehension and intelligence, is also known as the capability of man to recognize the features of things in relation to their beauty, ugliness, maturity and inability by means of the humane characteristics like thinking, cognition, and power of obtaining knowledge. In addition, many Islam scholars and philosophers considered reason as the light imposed into the heart by Allah and it was seen as the guard of faith, morality and religion. Therefore, in regards to its ontological structure, reason is accepted as being of divine origin in the Turkish-Islam thought and respectively in the philosophies of Seldjukid and Ottoman scholars. When the dimension of meanings is left and the dimension of methods is entered, reason, in this sense, is accepted as a set of principles. These principles are connected with the world of facts. Those who know these facts offer different aspects of basic needs of the subject, in other words, basic needs of man. They construct ideas and

knowledge, they make inferences, they join different things or make them identical, and thus they serve to explain the events in universe by having them combine. At the same time, reason makes new discoveries depending on things it recognized in accordance with the nature of the intelligence. This is related to the mind's ability to know, discover, explain, and practise. Because reason improves and matures as man experiences different things and acquires practice. The principles of reason originate from reason itself. More precisely, like the reason itself, they are innate abilities. However, the reason must act by obeying some rules in order not to digress. That is why reason is the base of knowledge and action. People, in particular the managers, should be clever, they have to ask for advice and they have to make good use of their reason.

Many various ideas were and have still been put forward on the nature and qualities of reason. In this context, there emerged a concept called "National Intelligence". In fact, this concept is as much important as to make it necessary to focus on the concept. The concept "National reason" refers the way to use reason nationally in common points and the national way of thinking. "National Reason" is the manner of reflection of mentality types of a nation to the nation's life. National reason is based on common concepts gifted by common values, beliefs, and points of agreement of a nation to the individuals of that nation, and to the communities formed by these individuals. Content of the national reason is formed by common experiences lived throughout the history. "National Reason" is based upon a unity springing from loyalty of all individuals of a nation standing above all ethnic differences to common beliefs and values, common historical experiences and achievements. National reason always wants the nation to have a voice and prestige. Personal interests do not play a role here. In situations where the situation is in favour of nation, even the head of state is to be sacrificed. In this respect, it is extremely natural that a nation and the members of that nation sharing common feelings, common concepts and beliefs to have a different functioning and usage of reason, that is, to have a "National Reason". The fact that reason develops for individuals within life situations makes it necessary to think that such a process is valid also for communities as well as for nations. Thus, there is nothing so natural as the fact that a nation with common feelings and thoughts "may have a distinct reason" related to its own common history and life. In this case, it should be said that rationality / reasonability is not a "title" or a "characteristic" peculiar only to Western societies. So, it must not be wrong to say that every community and nation has a reason peculiar to its own and in relation to this every nation may have its own rationality criteria.

Many people have expressed their views about national reason in the history and in the world of thought beginning from the time of Orkhon In-

scriptions. Since National reason also means operational (practical) reason, it depends on practice and derives power from practice. National reason never sleeps, it works day and night, and it never gets tired. It receives its material from conscious and subconscious. It produces thoughts; it also produces science, art and common lifestyle and by putting these into effect it prepares practical reason or transforms into practical reason. In this regard, national reason is "conventional sense" at the same time. What is common to all is that there are observations about using reason properly and in the right way and warnings indicating what kind of bad consequences will come out if reason is not used in the right way. This practical reason obtained from national experience, that is to say the "National Reason" manifests itself with these features. What emerges from all these facts regarding reason is that it is necessary to use reason properly and for this to put into effect the institution of consultation and to seek advice by all means. In this context, the national reason will always prove to be useful and efficient if it uses wisdom as its source and gets its strength from national history, experience, and naturally from the rules of logic. It is possible to find the examples and nucleus of this tradition greatly in the Turkish Islamic Thought.

Место Национального Разума в Тюркско-Исламских Идеях

Профессор Доктор Болай Сулейман Хайри

РЕЗЮМЕ

Разум, при упоминании которого в голове возникают понятия «способность увязывать понятия, способность судить, постижение, проникаемость», известен как способность мыслить, способность познавать и создавать знания, понимать красоту и уродство, совершенство и недостатки, понимать характер сущего. Вместе с этим согласно мусульманских ученых и мыслителей, разум – это свет, который Аллах вселил в сердце человека, охраняющий его веру, нравственность и религиозность. Следовательно, в тюркско-исламской мысли, в частности у сельджуков и в Османской империи считалось, что онтологическая структура разума имеет божественное происхождение. Если от теории перейти к практике, то с этой точки зрения разум – это единство принципов. Тот кто в этом разбирается, представляют различные виды человеческих потребностей. Производят идеи и создают знания, делают вывод из всего, объединяют различные понятия, сопоставляют, таким образом соединяя события, происходящие в мире, в логичную цепочку и приводят все к единому знаменателю. Разум в тоже время

оперирует понятиями, содержащимися в мозге, и создает новые открытия. Это связано со знаниями, поиском, комментированием и применением. Разум развивается и взрослеет вместе с процессом переживания человека тех или иных событий и получением опыта. Принципы разума опять же исходят из разума. Точнее, разум набирается опыта уже с рождения, однако он должен соблюдать некоторые правила, чтобы не сбиться с пути. Разум есть основа для знаний и действий. А потому люди обязаны правильно распорядиться его возможностями.

О сути и характере разума высказано множество идей, споры по некоторым из них продолжают до сих пор. Появилось выражение «Национальный разум», которое в настоящий момент имеет особое значение. «Национальный разум» используется для выражения особенностей национального мышления. «Национальный разум» отражает мысли общества на его жизнь. Национальный разум опирается на национальные ценности, верования, договоренности, суть социума и общие для данного социума понятия. Содержание национального разума исторически формирует общую опыт, поднимается выше различий между представителями нации, объединяет их в общей религии, в общих ценностях, в общем опыте и практике. Он требует, чтобы нация отвечала за свои слова и требовала к себе уважения. Здесь не играют роли личные выгоды. Если нация движется в едином порыве, на основе общих ценностей – то естественно появляется Национальный разум. И в то же время наличие Национального разума позволяет личности осознать свое место в обществе, дает чувство единения. Таким образом в обществе, обладающим чувствами, мыслями и верой, понятие «наличия другого разума» абсолютно противоестественно. Следует заметить, что не только для западного общества присущ рационализм. С этой точки зрения в каждом обществе, в каждой нации есть присущий ей разум, и в каждом обществе присутствует элемент рационализма.

В истории и мире идей о национальном разуме есть множество упоминаний начиная с Орхон-Енисейских памятников. Национальный разум – это практический разум, опирающийся на прикладную деятельность, от которой получает дополнительные силы. Национальный разум не спит, работая день и ночь, потому что не устает. Познание и постижение дает разуму пищу. Он же производит мысли и идеи, знания и произведения искусства, то есть все, что создает окружающую действительность. С этой точки зрения национальный разум – это общая для всех точка отсчета, которую необходимо правильно понимать и правильно использовать, в противном случае трудно предусмотреть все негативные последствия. Практический разум, полученный из национального опыта, сам покажет дорогу. В результате можно вывести главное заключение – необходимо правильно использовать национальный разум, советоваться и консультироваться по этому вопросу. Использование веры, национальной истории, опыта и природы сущего является наилучшим источником использования национального разума в правильном направлении. Примером могут послужить основы тюркско-исламской мысли.